

پنیرک (خُبازی)

غلامرضا امین، عباس حاج آخوندی، بهزاد ذوالفقاری، روجا رحیمی، ابوالقاسم سلطانی، محمدرضا شمس اردکانی، میثم شیرزاد، امید صادق‌پور، امیرمهدی طالب، باقر مینایی.

شاخه‌ی گیاهان دارویی گروه طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

چکیده

پنیرک گیاهی یک تا چند ساله از تیره پنیرک (Malvaceae) است. در طب سنتی مدخلی با نام خُبازی آمده و از نام‌هایی همچون ملوخیا، ملوخیه و ملوکیه نیز به عنوان سایر اسامی آن نام برده شده است. طبیعت پنیرک از دیدگاه طب سنتی سرد و تر است. پنیرک ملین طبع، مدر بول، مفتاح سده و زیاده‌کننده شیر است. تخم آن نیز به علت لعابیت فراوان برای رفع مشکلاتی نظیر سرفه خشک، زخم‌های گوارشی و گرفتگی صدا استفاده می‌شود. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که پنیرک معادل خبازی بری صغیر در طب سنتی است و مشخصات ذکرشده برای آن در منابع طب سنتی با دو گیاه پنیرک پا بلند با نام علمی *Malva sylvestris* L. و پنیرک رونده با نام علمی *Malva neglecta* Wallr. مطابقت دارد.

کلید واژه‌ها: پنیرک، خُبازی، ملوخیا، ملوکیه، پنیرک رونده، پنیرک پا بلند.

تاریخ دریافت: دی ۹۳
تاریخ پذیرش: بهمن ۹۳

مقدمه:

پنیرک به نام‌های خِرو، نان کلاغ و خِرو نیز معروف است و گیاهی علفی یک تا چند ساله از تیره پنیرک (Malvaceae) است. در طب سنتی با مدخل خُبازی آمده و از نام‌هایی همچون ملوخیا، ملوخیه و ملوکیه نیز به عنوان سایر اسامی آن نام برده شده است. در منابع طب سنتی به دو نوع بستانی و بری آن اشاره شده است و عنوان شده که نوع بری آن نیز شامل دو نوع است: صغیر و عظیم. طبیعت پنیرک از دیدگاه طب سنتی سرد و تر است. همچنین ملین طبع، مدر بول، منضج، رادع، مفتاح سده و زیاده‌کننده شیر است. تخم آن نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد و دارای لعاب بسیار، مزلق، مغری و ملین است و برای رفع سرفه گرم و خشک، ریش‌های کلیه و مثانه، زخم‌های گوارشی، گرفتگی صدا و تقویت معده مناسب است.

کلید شناسایی گونه:

۱a: برگ‌ها با لوب‌های کم‌عمق و گرد، گاهی تقریباً کامل، پیش‌کاسبرگ سه‌تایی، گلبرگ‌ها ۳ تا ۴ برابر طول قطعات کاسبرگ‌ها، برچه میوه‌ها با چروکیدگی‌های مشبک و عرضی، کرک‌دار یا بی‌کرک *M. sylvestris*.....
۱b: برگ‌ها با لوب‌های کم‌عمق و گرد، گاهی تقریباً کامل، پیش‌کاسبرگ سه‌تایی، گلبرگ‌ها با طولی کمتر از ۲/۵ برابر طول کاسبرگ‌ها یا به‌ندرت بلندتر از آن، برچه میوه‌ها صاف با کرک‌های متراکم در بخش پشتی (۱)..... *M. neglecta*.
سیری در منابع گذشته:
گیاه پنیرک از ۸ قرن قبل از میلاد مسیح مصرف می‌شده است. در فسیل‌های یافت‌شده در کشور سوریه (مربوط به ۳۰۰۰ سال پیش) باقی‌مانده‌های دانه آن در بقایای دندان انسان‌ها وجود داشته است (۲).

بر اساس متون کهن طبی، سه گیاه با خواص مشابه تحت نام خُبازی آورده شده است: یکی مُلوخیا (۳)، مُلوخیه (۴)، املوخیا (۵) یا ملوکیه (۶) که نوع بستانی بوده و در باغات کشت می‌شده است. این گیاه برگ‌های درازی دارد که از یک شاخه به تعداد زیاد منشعب می‌شود؛ این گونه گلش زرد و کوچک‌تر از گل خیار است. در پنبه‌زار بسیار می‌روید و به‌قدر گیاه پنبه می‌شود و تخمش سیاه و دراز و شبیه به شونیز، بسیار تلخ و غلاف آن شبیه به کرم و مایل به سبزی است (۳ و ۵). دیگری بری و خودرو است و آن دو نوع است: عظیم و صغیر. منظور از مطلق «خُبازی»، صغیر بری است (۳). خُبازی را خُباز نیز می‌خوانند (۷). این نوع در پارسی پنیرک خوانده می‌شود. این نام مصغر پنیر بوده، قیاس میوه گیاه با گردی پنیر است (۷). پنیرک دارای برگ گردی است که به تنهایی بر بالای یک شاخه می‌روید. تمامی شاخه‌ها از ریشه‌ای واحد منشأ می‌گیرند (۳). برگش مستدیر، بی‌مزه و اندک خشن است، به‌ویژه پشت آن. گلش کوچک و سرخ مایل به تیرگی و تخمش سفید یا مایل به سیاهی، مدور و پهن و در وسط او تعقیری است. نبات او کوچک‌تر از ختمی است و لعاب پوست بیخ و پوست ساق آن بسیار کمتر از ختمی است (۵ و ۶). نوع عظیم بری، همان ختمی است که «پنیرک درختی» هم نامیده می‌شود. آن را به سریانی حَمَری مَرکی می‌نامند (۷). هر سه نوع خُبازی از یک طبیعت یکسان منشأ می‌گیرند. هر سه گونه طعم تفه^۱ با لزوجت و لعابیت دارند، با این تفاوت که در ملوخیا این طعم به سوی مائیت بسیار، در ختمی به سوی ارضیت بسیار و در خُبازی بینابین بوده و میان آن سه از همه خوش طعم‌تر است (۳). در این مقاله هدف بررسی نوع صغیر بری است که همان پنیرک می‌باشد.

پنیرک در پارسی خِرَو (۸، ۴)، نان کلاغ و خیر و نیز خوانده می‌شود (۵).

طبیعت پنیرک در اوّل سرد و تر (۹) و برخی در دوم گویند. این گیاه لطیف‌تر از ملوخیا، ملین طبع، مدر بول، منضج، رادع^۲، مفتح سده و زیاده‌کننده شیر است. طبیخ وی چون زنان در آن نشینند صلابت رحم و مقعد نرم گرداند. طبیخ برگ و بیخ او جهت ادویه کشنده و درد گرده و ضماد او در اورام

حارّه و شکستگی اعضاء نافع است. حقنه آن گزندگی روده و مقعد و رحم را بهبود می‌بخشد (۴، ۶). ضماد خُبازی در گزش زنبور نافع است. این گیاه اگر با ملوخیا مصرف شود، برای معده، به‌ویژه معده مرطوب مضر است، زیرا لزوجت و لعابیت زائد دارد و باعث سستی معده و همواری پره‌های آن می‌شود (۱۰).

تخم آن سرد و تر و با لعاب بسیار، مزلق^۳، مغری^۴ و ملین است و برای رفع سرفه گرم و خشک، قرحه^۵ گرده و مثانه، سحج^۶، گرفتگی صدا، تقویت امعاء و رفع لذع^۷ ادویه حارّه، گزیدن رتیل و رفع نزله مناسب است. بدل آن تخم ختمی است. تخم نوع بستانی آن برودت و رطوبت زیاده از بری دارد. ملین طبع و سینه و به سبب لطافتش مهیج حرارت است. همچنین برای رفع خشونت سینه و تب‌های حارّه و صاف کردن صدا مناسب است. مضرّ معده بارده و مصلحش ادویه حارّه است (۵، ۶).

در منابع معتبر سنتی نام‌های متفاوتی برای پنیرک ذکر شده است که مهم‌ترین آن عبارت‌اند از:

فارسی: نان کلاغ، هورِه، خیر و، خطمی کوچک، به مازندرانی نَجیلک، پنیرویس
ترکی: اَبم کاجی
هندی: پاپره، کلچری
یونانی: مُلوخه، مُلوخیون
عربی: خُبازی، خُبازی صغیر، خُبازی بری، مُلوکیه بری، خیر و (۱۱)

پنیرک پابلند

نام علمی: *Malva sylvestris* L.

نام تیره: پنیرک (Malvaceae)

نام انگلیسی: High mallow

مشخصات گیاه‌شناسی: گیاهی است دو ساله، به‌ندرت چند ساله یا یک ساله، به ارتفاع ۲۰ تا ۱۲۰ سانتی‌متر. ساقه‌های آن متعدد، افراشته یا خیزان، در قاعده کم و بیش چوبی، پوشیده از کرک‌های ساده یا دو شاخه یا چند شاخه یا غده‌ای. به‌صورت پراکنده یا بدون کرک است. برگ‌های پایینی آن با دم‌برگی به

موارد مصرف امروزی: از گل‌های این گیاه به صورت خوراکی برای درمان ترشحات برونشی، التهاب معدی‌روده‌ای، ناراحتی‌های مثانه و به‌صورت موضعی نیز برای درمان زخم‌ها استفاده می‌شود. همچنین گل و برگ گیاه مزبور جهت مصارف موضعی، به‌صورت ضماد و یا افزودنی به آب حمام برای درمان زخم‌ها مصرف می‌شود. به هر حال بر اساس کارآزمایی‌های بالینی، اثربخشی فراورده‌های دارویی حاصل از گل و برگ پنیرک در سرفه، برونشیت و التهاب دهان و گلو کاملاً تأیید شده است (۱۲، ۱۳). علاوه بر این طی کارآزمایی بالینی که اخیراً بر روی فراورده موضعی حاصل از عصاره اندام هوایی پنیرک در درمان آگزمای دست انجام شده، ایمنی و اثربخشی آن در مقایسه با کورتیکوستروئیدها و آنتی‌هیستامین‌های رایج قابل مقایسه و حتی به عنوان درمان جایگزین مطرح شده است (۱۴).

پنیرک رونده

نام علمی: *Malva neglecta* Wallr.

نام تیره: پنیرک (Malvaceae)

نام انگلیسی: *Running mallow*

مشخصات گیاه‌شناسی: گیاهی است یک‌ساله تا چند ساله به طول ۵ تا ۵۰ سانتی‌متر که ساقه‌های آن در قاعده چوبی و منشعب بوده و به‌صورت خیزان یا خوابیده روی زمین دیده می‌شود. میان گره‌های ساقه کوتاه تا بلند و پوشیده از کرک‌های ستاره‌ای متراکم تا کم و بش تنک است. برگ‌های آن با دمبرگی بلند به طول ۵ تا ۱۶ میلی‌متر و چندین برابر طول پهنک برگ‌هایش است و پوشیده از کرک‌های ستاره‌ای و دوشاخه تنک و در شیار پهنک برگ‌ها پرکرک است و پهنک برگ‌ها به قطر ۱۵ تا ۴۵ میلی‌متر، دایره‌ای با ۵ تا ۷ لوب خیلی کم‌عمق، دایره‌ای یا کم و بیش نوک‌تیز و در قاعده قلبی‌شکل و در حاشیه‌ها کنگره‌دار است. سطح پشتی پهنک برگ‌ها پوشیده از کرک‌های مثلثی-سرنیزه‌ای، سبزرنگ و غشایی و با کرک‌های مژه‌ای دیده می‌شوند. گل‌های آن ۲ تا ۴ تایی و در محور برگ‌ها قرار می‌گیرند و به‌ندرت منفرد هستند. دمگل‌ها به طول ۶ تا ۱۵ میلی‌متر و در زمان میوه‌دهی به طول تا ۳۵ میلی‌متر هم

طول ۸ تا ۱۵ سانتی‌متر؛ دمبرگ برگ‌های بالایی به طول ۵ تا ۱۰ سانتی‌متر، بدون کرک، اما در شیار میانی کرکی است؛ پهن‌برگ‌های پایینی به عرض ۵ تا ۱۲ سانتی‌متر و پهن‌برگ‌های بالایی به عرض ۳/۵ تا ۸ سانتی‌متر به شکل دایره با ۵ تا به‌ندرت ۷ لوب کم‌عمق؛ بریدگی لوب‌ها تا یک سوم پهنای قطر برگ، در برگ‌های قاعده‌ای کم‌عمق‌تر، یا بدون بریدگی، در بالایی‌ها تخم‌مرغی پهن تا بیضوی یا نیم‌دایره‌ای، در قاعده قلبی. ته کند و در حاشیه کنگره‌ای-دندان‌های، در سطح رویی پوشیده از کرک‌های ساده تا دو شاخه‌ای پراکنده یا بی‌کرک، در سطح زیرین با کرک‌های ستاره‌ای تنک یا ساده یا بدون کرک است. گوشواره‌ها به طول ۳ تا ۹ میلی‌متر، بیضوی کشیده تا واژ تخم‌مرغی پهن و دندان‌دار یا خطی، گاهی غشایی با رگه‌های طولی، در حاشیه با کرک‌های بلند ساده هستند. گل‌ها منفرد یا در دستجات ۱۰ تایی یا به‌ندرت ۱۵ تایی هستند و دمگل‌ها کوتاه‌تر از دمبرگ‌ها به طول ۲ تا ۲۵ میلی‌متر. پیش‌کاسه‌ها ۳ عدد، بیضوی کشیده، نوک گرد و به طول ۲/۵ تا ۵ و عرض ۱/۵ تا ۲ میلی‌متر، با کرک‌های مژه‌ای در حاشیه و کرک‌های ساده روی رگه‌ها و کاسبرگ‌ها به طول ۵ تا ۹ میلی‌متر؛ قطعات کاسه به طول ۲/۵ تا ۴ میلی‌متر، مثلثی نوک‌تیز با کرک‌های ستاره‌ای و دو شاخه‌ای تا چند شاخه‌ای متراکم هستند. گلبرگ‌ها به طول ۱۷ تا ۲۵ و عرض ۱۰ تا ۱۲ میلی‌متر، مستطیلی یا واژ تخم‌مرغی با لبه چاله‌دار و رگه‌های طولی، ۳ تا ۴ برابر طول کاسبرگ‌ها به رنگ صورتی، ولی در خشکی بنفش می‌شوند. میوه به قطر ۵ تا ۸ میلی‌متر، برچه‌های میوه به تعداد ۱۰ تا ۱۱ عدد، به طول ۲ تا ۳/۵ و عرض ۱/۵ تا ۲/۵ میلی‌متر، کلیوی شکل، در بخش پشتی با چروکیدگی‌های مشبک و عرضی مشخص یا لانه زنبوری، کرک‌دار یا بی‌کرک، در حاشیه تیز، جوانب با چروکیدگی‌های شعاعی محدود و نامشخص هستند. دانه با چروک‌های شبکه‌ای ریز و کم‌عمق، به قطر ۲ میلی‌متر، قرمز مایل به قهوه‌ای تیره است. زمان گلدهی و میوه‌دهی اواسط بهار تا اواسط تابستان است. پراکنش در جهان و ایران: این گیاه متعلق به مناطق ایرانی تورانی و خلیجی عمانی است (۱).

می‌رسند. این دمگل‌ها در ریزگل مفصل‌دار، کرک‌دار و چندین بار بلندتر از طول گل‌ها دیده می‌شوند. پیش‌کاسبرگ‌ها سه عدد، خطی یا کم و بیش تخم مرغی-مستطیلی به طول ۳ تا ۵ و عرض ۰/۷۵ تا ۱ میلی‌متر و به بلندی یک دوم تا یک سوم طول کاسبرگ‌ها. کاسبرگ‌ها به طول ۵ تا ۶ میلی‌متر با قطعات مثلثی-سرنیزه‌ای تا تخم‌مرغی-مثلثی شکل پوشیده از کرک‌های ستاره‌ای و دوشاخه متراکم. گل‌ها سفید تا صورتی به طول ۹ تا ۱۰ میلی‌متر. میوه به قطر ۵ تا ۷ میلی‌متر با ۱۱ تا ۱۴ عدد پرچه به طول ۲ و عرض ۲ تا ۲/۲ میلی‌متر، کلیوی شکل صاف تا کمی محدب با چروکیدگی‌های نامشخص پوشیده از کرک‌های ساده و متراکم. دانه‌ها با چروکیدگی‌های مشبک ریز، به قطر ۱۸ میلی‌متر، کلیوی و قهوه‌ای پررنگ. فصل گل و میوه‌دهی اواخر زمستان تا اواخر تابستان است.

پراکنش در جهان و ایران: این گیاه متعلق به مناطق خزری و ایرانی تورانی است. در شمال، آذربایجان، اصفهان، تهران و تمام نقاط مرکزی ایران می‌روید (۱).

موارد مصرف امروزی: اندام هوایی گیاه در مطالعات برون‌تنی اثرات آنتی‌اکسیدانی از خود نشان داده است. همچنین اثرات محافظت‌کننده معده در مدل حیوانی زخم گوارشی از آن مشاهده شده است.

نتیجه‌گیری:

در منابع طب سنتی از سه گیاه در ذیل مدخل خبازی نام برده شده است. یکی خبازی بستانی است که مشخصات ذکر شده در منابع طب سنتی برای آن با گیاه *Crochorus olitorius* L. مطابقت دارد. خبازی بری دو نوع است: عظیم و صغیر. عظیم آن خطمی است و احتمالاً با گونه‌های جنس *Alcea* مطابقت دارد و صغیر آن همان پنیرک است که با دو گونه *Malva sylvestris* L. و *Malva neglecta* Wallr. تطابق دارد.

یادداشت نویسندگان:

در کتب طب سنتی در خصوص ماهیت پنیرک ذکر شده است که تمامی شاخه‌ها از ریشه‌ای واحد منشأ می‌گیرند. با در نظر گرفتن این نکته، پنیرک مذکور در منابع طب سنتی بیشتر به *Malva neglecta* شباهت دارد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. تفه: طعمی است که نه لذیذ باشد نه کریه و تأثیر او ترطیب، تلین، ارخای بسیار و تولید بلغم است (۵).
۲. رادع: یعنی مانع و بازگرداننده ماده به عضو و آن دوايي را نامند که به سبب برودت و قدرت قبض خود احداث کند در عضو کثافتی که تنگ گرداند مسام آن را و بشکند حلت حرارتی که حادث شده است در آن و غلیظ و منجمد گرداند اخلاط رقیقه سیاله را و نگذارد که به عضو بریزند و عضو را از قبول آنها باز دارد؛ مانند غلب الثعلب در اورام و ردع در مقابل جذب است (۶).
۳. مزلق: لغزاننده فضول و اخلاط و آن دوائی را نامند که به قوت لینه و رطوبت مزلقه که دارد تلین سطح عضو نماید به حدی که بلغزند آنچه در آن محتبس است و تحریک آن نموده دفع نماید (۶).
۴. مغری: دواي خشکی است که رطوبت لزجی دارد که به وسیله آن به منافذ و دهانه‌ها می‌چسبد و آنها را می‌بندد و مانع سیلان می‌گردد (۱۷).

References:

۱. پاکروان، م. فلور ایران شماره ۵۸ تیره پنیرک، موسسه تحقیقات جنگلها و مراتع، تهران، ۱۳۸۷، صص ۲۶-۴۳.
2. Gasparetto JC, Martins CA, Hayashi SS, Otuky MF, Pontarolo R. Ethnobotanical and scientific aspects of *Malva sylvestris* L.: a millennial herbal medicine. J Pharm Pharmacol. 2012 Feb;64(2):172-89.
۳. ابن النفیس قرشی، علی بن ابی الحزم، الشامل فی صناعة الطبیه، ج ۱، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، صص ۶۰۱-۲.
۴. انصاری شیرازی، علی بن حسین، اختیارات بدیعی. تهران: شرکت دارویی پخش رازی، ۱۳۷۱ ص ۱۳۷.
۵. محمد مؤمن، تنکابنی مازندرانی، تحفة المؤمنین، تهران: نشر شهر، ۱۳۸۹. ص ۱۷۰.
۶. عقيلي خراساني، محمد حسين، مخزن الادویه، نسخه چاپ کلکته ۱۸۴۴م. تهران: باورداران، ۱۳۸۰. صص ۵۰، ۵۲، ۶-۳۷۵.
۷. بیرونی، ابوریحان، الصیدنه فی الطب. ترجمه باقر مظفرزاده، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۳. صص ۴۶۹ و ۴۷۰.
۸. چشتی، محمد اعظم خان، اسماء الادویه. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل نسخه خطی ۱۲۸۷ ه.ق. ص ۱۰۹.
۹. هروی، موفق الدین ابومنصور علی، الأبنیه عن حقائق الادویه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۱، صص ۸-۱۲۷.
۱۰. اسحاق بن سلیمان، الأغذیه و الادویه، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، ۱۳۸۶، صص ۲-۴۰۱.
۱۱. سلطانی، ابوالقاسم، دایره المعارف طب سنتی (واژه نامه گیاهی)، جلد چهارم، انتشارات اندیشه آور، ص ۱۴۳-۱۴۴، ۱۳۹۱.
۱۲. امامی، س.ا. و همکاران، کتاب مرجع گیاهان دارویی، چاپ اول، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران، جلد اول، ص ۶-۸۵۴، ۱۳۸۹.
۱۳. معاونت غذا و دارو، فارماکوپه گیاهی ایران، جلد اول، اداره کل نظارت بر امور دارو و مواد مخدر، ص ۲۱۱-۲۰۶، ۱۳۸۱.
14. Barikbin B., Maarefat A., Rahgoshai R., Moravvej H., Mohtasham N., Yousefi M. Ameri M. *Malva sylvestris* in the treatment of hand eczema, Iranian J. Dermatolog, 2010, 13(4): 131-4.
15. Güder A, Korkmaz H. Evaluation of in-vitro Antioxidant Properties of Hydroalcoholic Solution Extracts *Urtica dioica* L., *Malva neglecta* Wallr. And Their Mixture. Iran J Pharm Res. 2012;11(3):913-23.
16. Gürbüz I, Ozkan AM, Yesilada E, Kutsal O. Anti-ulcerogenic activity of some plants used in folk medicine of Pinarbasi (Kayseri, Turkey). J Ethnopharmacol. 2005;101(1-3):313-8.
۱۷. ابن سینا، حسین بن عبدالله، القانون فی الطب، کتاب دوم، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ج ۱، ص ۳۳۶.